

GENERAȚIA ILUMINISTĂ DIN TRANSILVANIA ȘI NAȚIONALIZAREA ȘTIINȚEI

NICULINA IACOB
Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava

The Generation of Enlightenment Thinkers in Transylvania and the Nationalization of Science

ABSTRACT

The cultural growth of a nation could not occur without the scientific works being translated into the native language, because science can only belong to a people to the extent that the people possess it in their own language (Friedrich Hegel). At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, the European idea of nationalizing science also emerged in the Romanian territory through a large-scale movement to modernize Romanian culture and refine the literary language. This was evident both in Transylvania, which was privileged due to the representatives of the Enlightenment movement and strengthened by the imperative need for national emancipation of the Transylvanian Romanians, and in the extra-Carpathian principalities. A simple enumeration of titles demonstrates the wide range of fields that caught the attention of cultural figures: historical literature, philosophical and ethical literature, economic literature, with a particular focus on practical economics, as well as special literature from other fields: mathematics, natural sciences, physical and chemical sciences, medical sciences, geography. To this, we add a large number of alphabet books and grammars, works on orthography, calligraphy, and even dictionaries, indicating that education was at the core of the intellectual concerns of the cultural figures of the time, with the goal of spreading and imposing the norms of correct speech and writing in the Romanian language. All of this required scientific terminology. It is this process of creating this terminology that represented a real conundrum for the authors of these works.

Cuvinte-cheie: terminologie științifică, Iluminism, împrumut, neologism, calc lingvistic, circumscriere, sens nou, derivare

Key words: scientific terminology, Enlightenment, loan, neologism, linguistic calque, circumscription, new meaning, derivation

În analiza de față intenționăm să readucem în atenția cititorilor contribuția cărturarilor din generația iluministă la formarea terminologiei științifice românești, într-o perioadă în care limba română trebuia să cucerească cele mai importante funcții pentru a dobândi calitatea de veritabilă limbă de cultură, în măsură să facă posibil în mod real accesul publicului la lucrările științifice. Acesta era curentul vremii, iar situația de acum este comparabilă cu cea din perioada în care, la fel de acut, se punea problema traducerii textelor religioase în limbi vernaculare. Aceleași limbi, dar într-un stadiu superior de evoluție, trebuiau să susțină acum și științele. Un nou efort, așadar, la un alt nivel, înțeles și promovat de mari personalități ale vremii, care, la sfârșitul secolului al XVIII-lea

și începutul celui de al XIX-lea, cultivau ideea naționalizării științei. Este cunoscută afirmația lui Friedrich Hegel (1770-1831), potrivit căreia „O știință aparține unui popor numai atunci când acesta o posedă în limba sa proprie.”, dar poate că sunt mai puțin cunoscute cuvintele filologului slavist Bartolomeu Kopitar (1780-1844), care, în recenzia sa la *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, după ce lauda faptul că Petru Maior a scris cartea în limba maternă, completa: „Atâta timp cât nu încep să scrie toți despre toate în limba maternă, niciun popor nu poate avea pretenție la cultură.”¹

Într-un context cultural și politic favorabil și Transilvaniei², această necesitate a fost bine înțeleasă și de români, așa cum se vede numai dintr-o simplă înșirare cronologică a scrierilor tipărite în centrele tipografice din Imperiu între 1691 și 1830 și dedicate instruirii și culturalizării românilor, inventariere realizată pe baza lucrării colective *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830). Recuperarea unei identități culturale*³,

¹ *Geschichte des Ursprungs der Römer in Dakien*, geordnet von Peter Major, von Ditscho-St. Martin, Protopopen. Ofen 1812. II und 348 S. 4.), publicată în „Wiener allgemeine Literaturzeitung”, 1813, 1551-1565 și republicată de Franz Miklosich în volumul *Barth. Kopitar Kleinere Schriften sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechtshistorischen Inhalts*, la Viena, în 1857, p. 230-243; p. 236; vezi Chindriș, Iacob 2016, p. 637 (textul în limba română); p. 631 (textul în germană).

² Vezi sinteza cuprinzătoare semnată de Eva Mârza în *Introducere* la lucrarea CRV 2016, p. 5-64.

³ *Bucoavnă*, Bălgrad, 1699; *Bucoavnă*, Cluj, 1744; *Bucoavnă*, Blaj, 1750; *Bucoavnă*, Cluj, 1754; *Bucoavnă*, Blaj, ediția a II-a, 1756; Petru Pavel Aron, *Bucoavnă*, Blaj, 1759; *Bucvar*, Viena, 1770; *Abecedar (Bucvar)*, Viena, 1774; *Bucvar*, Viena, 1777; *Bucoavnă*, Blaj, 1777; *Ducere de mână către aritmetică*, Viena, 1777; *Ducere de mână către cinstă și dreptatea*, Viena 1777; *Bucvar*, Viena, 1781; *Ducere de mână către aritmetică*, Viena, 1782; *Abecedar*, Sibiu, 1783; Gheorghe Șincai, *Prima principia Latinae grammatices*, Blaj, 1783; *Gramatica româno-latină*, Blaj, 1783; *Bucvar*, Viena, 1785; *Ducere de mână către aritmetică*, Viena, 1785; Ioan Molnar, *Economia stupilor*, Viena, 1785; Mihai Roșu, *Carte trebuincioasă pentru dascăli*, Viena, 1785; Gheorghe Șincai, *Îndreptare către aritmetică*, Blaj, 1785; Ienăchiță Văcărescu, *Gramatica românească*, ed. a II-a, Viena, 1787; *Bucoavnă*, Sibiu, 1788; *Ducere de mână către aritmetică*, Viena, 1788; *Pravilă de obște*, Viena, 1788; *Ducere de mână... către aritmetică*, Sibiu, 1789; *Obșteniască giudecătorească rânduială de criminal*, Liov, 1789; Dimitrie Eustatievici, *Metod pentru trebuința dascălilor* (ante 1790), Sibiu; *Bucvar*, Viena, 1790; *Învățătură pentru tăbăcari*, Viena, 1790; *Ducerea de mână către frumoasa scrisoare*, Viena, 1792; *Bucoavnă*, Sibiu, 1792; *Bucvar*, Viena, 1792; Dimitrie Eustatievici, *Extract din cartea Metodului pentru trebuința dascălilor*, Sibiu, 1792; Dimitrie Eustatievici, *Scurt izvod pentru scrisori*, Sibiu, 1792; *Bucoavnă*, Blaj, 1793; *Învățătură pentru sămănătorii de țabac din Bucovina*, Liov, 1793; *Bucoavnă*, Sibiu, 1795; Ioan Molnar Piuaru, *Economia stupilor*, Viena, 1795; Gheorghe Șincai, *Alfavit sau Bucovină*, Blaj, 1796; Radu Tempea, *Gramatică românească*, Sibiu, 1797; Constantin Ucuta, *Noua pedagogie*, Viena, 1797; *ABC sau Bucovină*, Buda, 1797; *Bucoavnă*, Sibiu, 1797; Ioan Molnar Piuaru, *Retică*, Buda, 1798; Friedrich Christian Baumeister, *Logica* (traducere Samuil Micu), Buda, 1799; Paul Iorgovici, *Observații de limba românească*, Buda, 1799; Friedrich Christian Baumeister, *Legile firei, itica și politica sau filosofia cea lucrătoare* (traducere Samuil Micu), Sibiu, 1800; Claude-François-Xavier Millot, *Istorie universală* (traducere Ioan Molnar Piuaru), tom I, Buda, 1800; *Bucoavnă de liturghie*, Sibiu, 1802; *Bucoavnă*, Sibiu, 1803; *Bucvar*, Buda, 1803; *Învățătură a*

vindeca boala sfranțului, Cluj, 1803; *Învățătură pentru facerea răvașelor*, Sibiu, 1803; *Învățătura despre sãmânarea inului*, Liov, 1804; Michael Neustädter, *Cuvânt pe scurt spre ultuirea vãrsatului de vacã*, Sibiu, 1804; Ștefan Stratimirovici, *Învățăturã de bubatul de vacã*, Buda, 1804; *Bucoavnã*, Brașov, 1805; Grigorie Obradovici, *Povățuirea cãtre învățatura socoatei sau aritmetica*, Buda, 1805; *Abecedar*, Blaj, 1806; Gheorghe Șincai, *Povățuire cãtrã economia de câmp*, Buda, 1806; *Carte de mânã pentru bine orãnduita economie* (traducere Grigorie Obradovici), Buda, 1806; *Carte de pravilã*, Cernãuți, 1807; *Bucoavnã*, Brașov, 1808; *Bucoavnã*, Sibiu, 1808; *Bucvar*, Buda, 1808; *Fundamentalnice legi pentru granița militãreascã*, Buda, 1808; Heineccius, *Elemente de filozofie, logicã și eticã*, Viena, 1808; Ioan Molnar Piuaru, *Povățuire cu pracsis cãtre sporirea stupilor*, Sibiu, 1808; Anton de Marki, *Extract din gramatica germano-romãnã*, Cernãuți, 1808; Dositei Obradovici, *Adunare de lucruri moralicești* (traducere Dimitrie Țichindeal), Buda, 1808; Gheorghe C. Roja, *Cercetãri asupra romãnilor de dincolo de Dunãre*, Pesta, 1808; Gheorghe Șincai, *Hronica romãnilor (1808–809)*, Buda, 1808; *Abecedar*, Blaj, 1809; Gheorghe Haines, *Învățăturã cãtrã dascalii normalicești*, Sibiu, 1809; Gheorghe Constantin Roja, *Mãiestria ghiovãsirii romãnești cu litere latinești*, Buda, 1809; *Bucoavnã*, Sibiu, 1810; Constantin Diaconovici-Loga, *Însemnarea puselor înainte învățaturi ... sau Anuar școlar II*, Buda, 1810; Carol Filibért de Lastririe, *Învățătura despre bumbac*, Buda, 1810; Anton de Marki, *Extract din gramatica germano-romãnã*, Cernãuți, 1810; *Bucoavnã*, Brașov, 1811; *Ducerea de mânã cãtre frumoasa scrisoare romãneascã*, Buda, 1811; Ștefan Ghiing, *Doftorie împotriva gãlbezii oilor*, Buda, 1811; Polizois Kontos, *Învățaturi de multe științe* (traducere Nicodim Greceanu), Sibiu, 1811; Grigorie Obradovici, *Îndemnare cãtre învățaturã tinerimei cei romãnești*, Buda, 1811; Fr. Heintl, *Învățăturã pentru prãsirea pomilor*, Buda, 1812; Petru Maior, *Istoria pentru începutul romãnilor în Dachia*, Buda, 1812; A. L. Mikan, *Pentru facerea zahãrului*, Buda, 1812; Johann Nepomuc Neuhold, *Învățăturã de a face sirop și zãhar*, Buda, 1812; C. Vardalah, *Fizica experimentalã*, Viena, 1812; *Abecedar*, Blaj, 1813; Mihail G. Boiagi, *Gramatica macedoromãnã*, Viena, 1813; Johann Burger, *Dissertație ... despre zahãr*, Buda, 1813; Petru Maior, *Istoria bisericii romãnilor*, Buda, 1813; Ludovic Mitterpacher, *Învățăturã despre agonisirea viței-de-vie și despre mãiestriia de a face vin, vinars și oțet* (traducere Petru Maior), Buda, 1813; Dositei Obradovici, *Îndreptãri moralicești, tinerilor foarte folositoare* (traducere Dimitrie Țichindeal), Buda, 1813; Dimitrie Țichindeal, *Arãtare despre starea acestor noao întroduse sholasticești instituturi ale nației romãnești, sãrbești și grecești*, Buda, 1813; *Bucoavnã*, Brașov, 1814; *Bucvar*, Buda, 1814; *Gheografia sau scrierea pãmântului (1814–1815)*, vol. I-II, Buda, 1814; *Întãmplãrile rãzboiului francezilor*, Buda, 1814; Mihail Partsulla, *Gramatica francezã*, Viena, 1814; *Scurtã arãtare despre luarea Parisului și alte întâmplãri*, Buda, 1814; *Trista întâmplare a cetãții Dresda*, Buda, 1814; *Bucoavnã*, Sibiu, 1815; Moise Fulea, *Bucoavnã*, Sibiu, 1815; *Napoleon Bonaparte*, Buda, 1815; *Instrucție pentru școlile romãnești în Bãnat*, Buda, 1815; Anton de Marki, *Arãtare a slovelor (a împãrțirii lor, a semnelor, a lungirii și a scurtãrii a semnelor tonului, a împãrțirii cuvintelor și a despãrțirii lor în silabe, a semnelor, a tonului de cuvãnt și a vorbei și a semnelor de deosebire)*, Buda, 1815; Johann Daniel Friedrich Rumpf, *Arãtarea stãpãnirii și a caracterului lui Alexandru I*, Buda, 1815; Ioan Tincovici, *Înțelepte învățaturi*, Buda, 1815; Constantin Vardalah, *Arta retoriceii*, Viena, 1815; *Bucoavnã*, Brașov, 1816; Johann Heinrich Campe, *Descoperirea Americii*, vol. I, Buda, 1816; *Învățăturã pentru ferirea și doftorirea bolilor*, Buda, 1816; *Bucoavnã*, Blaj, 1817; *Bucoavnã*, Brașov, 1817; Frãzilã Bene, *Vãrsatul cel mãntuitor*, Buda, 1817; Jean-Pierre [François] Blanchard, *Plutarh nou*, vol. I, Buda, 1817; *Caligrafia romãneascã prin Heinrich Țezar*, Buda, 1817; Zaharia Carcalechi, *Genealogia împãraților și crailor din toatã Europa. Calendar*, Buda, 1817; D. N. Darvari, *Istoria universalã (1817–1818)*, vol. I-II, Viena, 1817; *Bucoavnã*, Sibiu, 1818; Constantin Diaconovici-Loga, *Ortografia sau dreapta scrisoare pentru îndreptarea scriitorilor limbii romãnești*, Buda, 1818; Dionisie Fotino, *Istoria Daciei (1818–1819)*, vol. I-III, Viena, 1818; *Manuductor pentru învățatorii sholasticești*, Buda, 1818;

citată în nota anterioară. Numărul lucrărilor este impresionant, iar dacă analizăm titlurile înșirate aici, putem stabili câteva coordonate pe care se înscriu aceste lucrări: literatură istorică, literatură filozofică și etică, literatură economică, în mod aparte, lucrări de economie practică, literatură din alte domenii: al matematicii, al științelor naturii, al științelor fizico-chimice, al științelor medicale, al geografiei. Se remarcă și numărul mare de bucoavne și gramatici, lucrări de ortografie, de caligrafie, dar și dicționare, semn clar că școala este în centrul preocupărilor oamenilor de cultură ai vremii, cu scopul de a răspândi și de a impune normele vorbirii și ale scrierii corecte în limba română. Mai mult decât atât, potrivit unor informații⁴, unele dintre lucrările menționate mai sus se foloseau ca manuale școlare chiar dincolo de munți. Mai exact, pe la 1805, în Seminarul de la Socola condus de Veniamin Costache, unul dintre ierarhii receptivi la ideile iluministe, care a și reformat limbajul religios

Peter Villaume, *Pedagogia și metodică* (traducere Naum Petrovici), Buda, 1818; Jean-Pierre [François] Blanchard, *Plutarh nou*, vol. I-II, Buda, 1819; *Cărticica năravurilor bune pentru tinerime*, Sibiu, 1819; Moise Fulea, *Bucoavnă... cu slove românești și latinești*, Sibiu, 1820; Moisi Bota, *Abecedar cu litere latine*, Sibiu, 1820; Ioan Corneli, *Tabla cibeti*, Oradea, 1820; Moise Fulea, *Bucoavnă... cu slove românești și latinești*, Sibiu, 1820; *Bucoavnă*, Sibiu, 1821; *Biblioteca românească* (editor Zaharia Carcalechi), Buda, 1821; Mihail G. Boiagi, *Scurtă gramatică neogrecescă*, Viena, 1821; Zaharia Columb, *Gramatica limbii germane*, Buda, 1821; Constantin Diaconovici-Loga, *Chemare la tipărirea cărților românești*, Buda, 1821; Vasilie Pop, *Despre apele minerale*, Sibiu, 1821; *Bucoavnă*, Brașov, 1822; Ioan Bob, *Dicționar român-latin-maghiar* (1822–1823), vol. I-II, Cluj, 1822; Constantin Diaconovici-Loga, *Gramatica românească*, Buda, 1822; *Povățuire către aritmetică*, Buda, 1822; *Bucoavnă*, Blaj, 1823; Mihail G. Boiagi, *Scurtă gramatică neogrecescă*, Viena, 1823; *Învățătură pentru lucrătorii de tabac în Țara Ungurească și Galiția*, Buda, 1823; Mitterpacher Lajos, *Învățătură despre cultura sau creșterea frăgarilor și a viermilor de mătase*, Buda, 1823; Ioan Thomici, *Cultura albinelor*, Buda, 1823; Ioan Thomici, *Cultura bombijelor*, Buda, 1823; Samuil Vulcan, *Altuirea vărsatului de vacă*, Oradea, 1823; Petre Berovici, *Bucoavnă bulgărească*, Brașov, 1824; Constantin Diaconovici-Loga, *Abecedar sau buvar sârbesc*, Buda, 1824; Pavel Kengyelác, *Istoria universală* (traducere Ioan Theodorovici), Partea I, Buda, 1824; *Bucoavnă*, Brașov, 1826; Moise Fulea, *Bucoavnă*, Sibiu, 1826; Ioan Alexi, *Grammatica Daco-Romana*, Viena, 1826; Gheorghe Lazăr, *Povățuitorul tinerimii către adevărata și dreapta citire*, Buda, 1826; Nicolae Maniu Montan, *Orthoepia*, Sibiu, 1826; Ioan Thomici, *Scurte învățături pentru creșterea și buna purtare a tinerimii române*, Buda, 1827; *Bucoavnă*, Sibiu, 1828; Pierre Blanchard, *Cele dintâi cunoștințe* (traducere Grigore Pleșoianu), Sibiu, 1828; *Învățătură despre firea lăcustelor celor umblătoare și prăpădirea lor*, Sibiu, 1828; *Învățătură despre cultura sau lucrarea cânepii*, Buda, 1828; Johann Gottlieb Heineccius, *Filosofia cuvântului și a năravurilor* (traducere Eufrosin Dimitrie Poteca), Buda, 1829; Gheorghe Mutso, *Ortografia limbei daco-romane*, Buda, 1829; Grigore Pleșoianu, *Abecedar francezo-românesc*, ediția a II-a, Sibiu, 1829; Grigore Pleșoianu, *Izvoade de scrisoare frumoasă au caligrafie ...*, Sibiu, 1829; *Bucoavnă*, Sibiu, 1830; Damaschin T. Bojincă, *Diregătorul bunei creșteri*, Buda, 1830; Stanciu Căpățâneanu, *Biblioteca desfătătoare și plină de învățături*, Sibiu, 1830; Stanciu Căpățâneanu, *Mitologie*, Sibiu, 1830; *Măsuri împotriva holerei*, Buda, 1830; Montesquieu, *Mărimea romanilor* (traducere Stanciu Căpățâneanu), Sibiu, 1830; Nicolae Nicolau, *Învățături și îndemnuri*, Buda, 1830; Pavel Vasici-Ungurean, *Anthropologia sau scurta cunoștință despre om*, Buda, 1830.

⁴ Toma 1983, p. 165-176.

românească în sensul eliminării slavonismelor și al introducerii de termeni de origine latină, înțeleși de popor⁵, se foloseau ca manuale: Friedrich Christian Baumeister, *Logica* (traducere de Samuil Micu), Buda, 1799 și Claude-François-Xavier Millot, *Istorie universală* (traducere de Ioan Molnar Piuariu), tom I, Buda, 1800. De asemenea, *Gramatica românească pentru îndreptarea tinerilor* (Buda, 1822) a lui Constantin Diaconovici-Loga, având în sprijinul ei autoritatea științifică și administrativă a autorului, director al școlilor românești neunite din Banat, a reprezentat un manual folosit multă vreme nu numai în Banat și în Transilvania, ci și în Moldova și în Bucovina, contribuind astfel la unificarea limbii române literare în perioada modernă.

În aceeași recenzie la *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, slavistul Bartolomeu Kopitar vorbește și despre necesitatea ca românii „să se facă accesibili cât mai repede străinilor printr-un lexicon (adică un inventar exact și fidel al limbii lor...)”⁶ sau prin scrieri redactate într-o limbă pe care străinii o înțeleg, astfel încât aceștia să nu mai fie condamnați să denatureze adevărul despre români, pentru că absența surselor de informare într-o limbă cunoscută conduce la o situație care ar putea intriga pe oricine: „cunoaștem mai bine – spune el – America, India și China decât pe vecinii noștri albanezi, sârbi, greci, turci, români, polonezi, ruși. Dar încă o dată: dați-le izvoare mai curate, și ei se vor alimenta cu plăcere din ele; controlați-i foarte sever, dar așa, ca ei să știe de acest control (deci într-o limbă cunoscută) și să fie conștienți de el atunci când afirmă ceva, și veți vedea că vor deveni mai exacti.”⁷ De această necesitate erau conștienți și cărturarii români iluminiști, de vreme ce au scris lucrări despre români și despre limba lor în limba latină sau într-o altă limbă accesibilă oamenilor de cultură din Imperiu.

⁵ Mitropolitul moldovean vorbea, în *Cuvântul-înainte* al *Liturghierului* (1818), despre o limbă bisericească în spiritul inovațiilor ce se manifestau deja în societate, dorind să înlocuiască o serie de slavonisme. În loc de *molitvă*, *vohod*, *dveră*, *cădire*, propunea *rugăciune*, *întrare*, *ușă*, *tămâiere*, fără a se opri doar la acestea, pentru că s-au adus „la firea limbii noastre” și altele, precum: „*prestol*, *tristago*, *blagosloveaște* sau *blagoslovit iaste*, *înger*, *sfântul agneț*, *teplotă* și *pocroveț*”; „în loc de *prestol*, s-au zis *masă*, și în loc de *tristago*, *tresfințita cântare*, și în loc de *blagoslovit ești* sau *blagoslovit iaste*, s-au pus *binecuvântat ești* sau *binecuvântat iaste*, oșebit numai de locurile unde însemnează *blagoslovenia* ce să face prin mâna preotului, că acolo s-au lăsat așa: *blagoslovit iaste* sau *blagosloveaște*. În loc de *înger*, s-au zis *anghel*, precum la alte limbi stă acest nume, numai noi zicem, nu știm de unde, *înger*, și nu *anghel*, care ar fi mai potrivit, căci să cunoaște și de aicea că zicem împotriva adevăratei numiri, că, deacă zicem *înger* și iaste drept, apoi la *arhanghel* trebuie să zicem *arhînger*, care să mai alătorează cu *înger* decât cu *anghel*. Pentru aceasta, dar, mai potrivit și mai apropiat iaste să zicem *anghel*, și după potrivirea numirii cu *arhanghel*, și după înțelegerea cea adevărată, că numele *anghel* să înțeleagă «vestitoriu» în limba elinească, iar *înger*, de vei lua oxia de la *î* și o vei pune deasupra lui *e*, să va înțeleagă «în ger» sau, mai arătat să zic, «în frig» (...)” (*Ibidem*). Pentru *agneț*, a propus *sfânta pâine*, pentru *teplotă*, *căldură*, iar pentru *pocroveț*, *acoperemânt*. Mitropolitul se arată, așadar, foarte îndrăzneț în privința atitudinii față de slavonisme, dar nu toate soluțiile propuse de el se dovedesc viabile.

⁶ Vezi Chindriș, Iacob 2016, p. 637 (textul în limba română); p. 631 (textul în germană).

⁷ *Ibidem*.

Samuil Micu și Gheorghe Șincai au tipărit la Viena, în 1780, gramatica limbii române în limba latină (*Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*), reeditată în 1805, la Buda, numai sub semnătura lui Gheorghe Șincai; Ioan Budai-Deleanu a scris *Fundamenta grammatices linguae Romaenicae seu ita dictae Valachicae usui tam domesticorum quam extraneorum accommodata. Leopoli anno 1812, De originibus populorum Transylvaniae, Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina*, toate apărute din păcate numai postum, iar Petru Maior, favorizat poate și de funcția de cenzor și corector al cărților românești la tipografia din Buda a Universității din Pesta (postul l-a primit în 1808, dar activitatea efectivă și-a început-o în 1809, desfășurând-o până în 1821; până la Maior, postul acesta, în mod cert postul intelectual românesc cel mai înalt și mai râvnit din Imperiu, mai fusese ocupat, începând din 1799, de Ioan Onișor, interimar de Gheorghe Șincai, în 1804; în același an, oficial, de Samuil Micu, acestuia asociindu-i-se în 1805, tot oficial, Gheorghe Șincai; în 1807 a fost numit cenzor și corector al cărților românești Ioan Corneli, dar el nu a vrut să părăsească Oradea, ceea ce a determinat numirea, în 1808, a lui Petru Maior; după moartea lui Maior, pentru scurt timp, a ocupat postul Ioan Teodorovici, pentru ca, după aceea, din păcate, din cauza a fel de fel de cabale, această funcție să mai fie ocupată de un român abia în 1841, Theodor Aaron fiind titular până în 1848⁸), publicase *Animadversiones in Recensionem Historiae de origine Valachorum in Dacia. E Valachico in Latinum conversae. Budae, typis Regiae Universitatis Pestensis. 1814; Reflexiones in responsum Domini recensentis Viennensis ad animadversiones in recensionem Historiae de origine Valachorum in Dacia. E Valachico in Latinum translatae. Pesthini, typis Joan. Thom. Trattner, 1815; Contemplatio recensionis in Valachicam anticriticam literariis ephemeridibus Viennensibus N° 7. Februar, 1816 divulgatae. Budae. Typis Regiae Univers. Hungaricae. 1816; Orthographia Romana, sive Latino-Valachica, una cum clavi, qua penetralia originationis vocum reserantur. Per Petrum Májor de Ditső Szent Márton, archidiaconum Dioecesis Fogarasiensis, districtus Görgeyiensis, ac regium revisorem librorum Budensem. Primum Valachico idiomate concinnata, deinde in Latinum translata. Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae 1819, retipărită apoi ca studiu introductiv la *Lesicon românescu-lătinescu-ungurescunemtescu, quare de mai multi autori, in cursul a trideci si mai multor ani s'au lucratu. Seu Lexicon Valachico-Latino-Hungarico-Germanicum quod a pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est. Budae, typis et sumtibus Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae, 1825. Adăugăm și contribuțiile lui Ioan Molnar Piuariu, *Deutsch-Walachische Sprachlehre*, Sibiu, ediția a II-a, 1810; Ioan Molnar Piuariu, *Wörterbüchlein Deutsch und Wallachisches / Vocabular nemțesc și românesc*, Sibiu, 1822; Ioan Molnar**

⁸ Vezi Gorun 1992, p. 145-159 și online, <https://biblioteca-digitala.ro/?volum=272-crisia--xxii-1992> (accesat la 17.06.2024); Domokos 1994; Anghelescu 1978, p. 539-545.

Piuaru, *Deutsch-Wallachische Sprachlehre*, ediția a III-a, Sibiu, 1823 și Andreas Clemens, *Kleines Walachisch-Deutsch und Deutsch-Walachisches Wörterbuch*, Buda, 1823; Andreas Clemens, *Walachische Sprachlehre...*, Buda, 1823, ca să trimitem doar la câteva titluri mai cunoscute.

Rezultă din titlurile de mai sus că se încerca într-adevăr o informare corectă a străinilor prin textele redactate în limba latină și, uneori, în limba germană, într-o vreme în care era fundamental pentru români să-și susțină romanitatea și să demonstreze latinitatea limbii pe care o vorbeau. Dincolo de aceasta, preocuparea generației iluministe a fost în sensul naționalizării științelor, pentru că numai așa idealul iluminist al culturalizării maselor putea deveni realitate.

În procesul de naționalizare a științei, traducătorii români aveau de ales între împrumutul din limbi străine, derivarea de la rădăcini moștenite din limba latină, calcul lingvistic sau circumscrierea de sensuri noi cuvintelor existente în limba română.

Samuil Micu a fost cap de serie în toate domeniile de manifestare matură a Școlii Ardelene și „poate cel mai harnic tălmăcitor pe care l-a cunoscut literatura noastră”, dovedind „prin traducerile sale, un simț cu totul excepțional pentru genuitatea limbii românești”⁹. El a avut conștiința importanței imense a cuvântului, iar „Nedumeririle, dibuirile, echivocurile, frământarea și dilemele, în care cel ce traducea era aruncat la fiecare pas, anevoie le mai putem bănuși noi cei de astăzi, care avem la îndemână o limbă ce nu mai este nici pe departe *în lipsă*, precum era pe vremea lui Samoil Clain.”¹⁰ Modul în care a lucrat pentru întemeierea unui limbaj filozofic românesc demonstrează dorința traducătorului de a crea o terminologie care să-l pună cât mai puțin în dificultate pe cititor, iar în acest scop a evitat calea facilă a asimilării neologismelor din greacă sau din latină și a ales o cale mult mai grea, propunându-și să *românizeze* „prin circumscriere sau de-a dreptul, terminologia filozofică, curentă, de origine greacă sau latină”¹¹. Concret, putem exemplifica acest mod de a regândi lucrurile filozofic în limba proprie, folosindu-ne de un exemplu ales de Lucian Blaga în lucrarea citată, care este tocmai în legătură cu adăugarea unui sens nou unui cuvânt existent în limba română. Îl vom explica aici, astfel încât să putem desluși mecanismul gândirii traducătorului. Cuvântul latinesc *dēfīnītīo* este pus în legătură, în mod firesc, cu verbul *dēfīnīo*, al cărui prim sens este „borner, limiter, circumscriere”, apoi „dēfīnīr; exposer, décrire; assigner; déterminer, fixer, régler”¹². Prin urmare, sensul cuvântului *dēfīnītīo* din limba latină „circumscription, espace circonscrit; désignation, détermination, définition”

⁹ Blaga 1995, p. 105.

¹⁰ *Ibidem*, p. 108.

¹¹ *Ibidem*, p. 129.

¹² Quicherat, Daveluy f.a., p. 377.

poate fi atribuit românescului *hotărăre* „(înv.) stabilire a hotarului sau graniței unei regiuni sau unei țări”, pus în legătură cu verbul *a hotări*, al cărui sens vechi este „a pune hotar pentru a delimita un teritoriu de altul”. De fapt, atunci când definim un lucru nu facem altceva decât să punem hotare între el și alte lucruri, adică să vedem ce anume îl individualizează în raport cu celelalte lucruri. Și atunci soluția propusă de Micu este nu numai cât se poate de logică, ci și cât se poate de practică. Personal, aplic acest mecanism al gândirii traducătorului din secolul al XVIII-lea atunci când definesc diferite noțiuni lingvistice împreună cu studenții mei, explicându-le că, în fapt, *a defini* înseamnă „a pune hotare între lucruri” și de fiecare dată ei sunt uimiți de ingeniozitatea traducătorului din secolul al XVIII-lea în găsirea unei soluții care să ușureze înțelegerea noțiunilor. Desigur că nici Samuil Micu nu a respins neologismul și nici nu avea cum să o facă, dar și neologismele sunt alese de el tot după criterii ferme: „Iară unde lipsește în limba noastră cea românească și nu avem cuvinte, cu care să putem spune unele cuvinte, mai ales pentru învățături și științe, atunci *cu socoteală*, și *numai cât iaste lipsa* [s.n., N.I.], putem să ne întindem să luăm cuvinte ori din cea grecească, ca din cea mai învățată, ori din cea latinească ca de la a noastră maică, pentru că limba noastră cea românească iaste născută din limba cea latinească.”¹³ Dacă pentru *dēfīnītīo* găsește în fondul lexical al limbii române un cuvânt vechi, fără a conta originea acestuia, în măsură să echivaleze cuvântul latinesc, un cuvânt de savoarea și plasticitatea căruia nu ne îndoim, pentru termenul *axiomă*, de exemplu, nu găsește un astfel de cuvânt și îl împrumută, așa cum va proceda, bineînțeles, în multe alte situații¹⁴. Încercarea de a păstra puritatea limbii române în crearea terminologiei filozofice românești se baza pe credința lui Micu că limba română ar putea susține prin resursele ei genuine forme de gândire neexprimate în limba noastră până la acea dată. Ceea ce Dimitrie Cantemir ocolise, scriindu-și operele filozofice în limba latină, era acum de neocolit. De aici și responsabilitatea enormă pe care o simțeau cărturarii din marea familie spirituală a Școlii Ardelene.

Este cunoscut faptul că Gheorghe Șincai, prin lucrările redactate de el (*Istoria naturei sau a firei*, prelucrată după Johann Heinrich Helmuth, între 1806 și 1810; *Vocabularium pertinens ad tria Regna Naturae* și *Vocabulariu ce ține de Istoria naturei, Învățătură firească spre surparea superștițiilor norodului, Povățuire cătră economia de câmp, Îndreptare cătră aritmetică*), a pus în circulație numeroși termeni, mulți dintre ei folosiți și astăzi în diverse domenii: astronomie, botanică, fizică, matematică, chimie, agronomie etc. El a introdus, pe lângă numeroși termeni populari, și multe neologisme de proveniență latină,

¹³ Baumeister 1799, p. 58; *apud* Blaga 1995, p. 130.

¹⁴ Pentru alte exemple de termeni vechi și populari sau de termeni împrumutați în traducerile lui Samuil Micu, vezi Blaga 1995, p. 130-132 și Oprea 1996, p. 67-71.

italiană, germană sau maghiară: *alcálin*, *alge*, *amfibii*, *argillă*, *barometru*, *caniculă*, *chilindru* sau *tăvală* „tăvălug”, *clasuri* (de animale, plante), *corolla*, *criștai* „cristal”, *domestic*, *elastic*, *elasticitate*, *electric*, *electricitate*, *esperiențe*, *înoculație* „altoire în ochi”, *máhină*, *metall*, *microscopiu*, *minerariuri*, *moluști*, *opac*, *pistil*, *plântă*, *pólipi*, *pori*, *pupilla* (ochiului), *speltă* sau *tenc* „specie de grâu”, *spirit* „spirt”, *súlfure* „sulf”, *telescopiu*, *termómetru* etc.; nu sunt puține calcurile sau perifrazele de tipul: *amestecare* „aliaj”, *arător* „arabil”, *baterea-inimii* „puls”, *bucate* „cereale”, *cercare* „experiență”, *colțul semânței* „embrion”, *curgător* „fluid”, *desface* „dizolva”, *desime* „densitate”, *despărțicios* „divizibil”, *ființă* „substanță”, *frângerea razelor* „refracție”, *iușime* „viteză”, *încheietură* „articulație”, *modru de a se ține deolaltă* „coeziune”, *molime* „maleabilitate”, *școală* (de altoi sau de vițe) „pepinieră”, *tărime* „duritate”, *vederos* „transparent” ș.a. Trebuie menționate în aceeași serie calcurile pe care el le-a folosit în terminologia matematică. Traducând manualul de aritmetică al profesorului său, Johann Ignaz von Felbiger, și publicându-l în 1785 la Blaj sub titlul *Îndreptare către aritmetică*, Șincai a folosit, pe lângă termeni care nu au rămas în uz (*adaogere* „adunare”, *scoatere* „scădere”, *cátuitor* „cât”, *rămășiță* sau *osebire* „rest”, *unință* sau *unime* „unitate”, *tabla Tibeti* „tabla înmulțirii” etc.), și termeni pe care îi folosim până astăzi, fără să știm că ei au fost puși în circulație de Gheorghe Șincai prin *Îndreptarea sa: împărțire, deîmpărțit, împărțitor, înmulțire, deînmulțit, înmulțitor, minus, plus*¹⁵.

Pentru că nu ne-am propus aici o prezentare exhaustivă a problemei referitoare la naționalizarea științei, vom mai aduce în discuție cea dintâi scriere românească originală din domeniul medicinei, mai exact al balneologiei, aparținând polihistorului Vasilie Popp, doctor în filozofie (1814) și în medicină (1817): *Despre apele minerale de la Arpătac, Bodoc și Covasna și despre întrebuințarea acelorasi în deschilinite patimi. Scrisă pentru binele comun prin Vasilie Popp, a frumoaselor învățături a filozofiei și a medicei doftor. Sibii, în tipografia lui Ioan Bart, 1821*¹⁶. Remarcăm în primul rând expresivitatea limbii în care este redactată lucrarea, așa cum rezultă din următorul fragment: „Slavă și cinste celuia ce au făcut de s-au deșchis vinele pământului din care izvorăsc apele sănătății și ale vieții! Minunat lucru e a scrie și a însămna natura acestor ape! Minunată e cu adevărat putearea acestora, fiindcă pot să lucreze, și adeaseori minuni lucrează! Mulți pătimași (i.e. «bolnavi») carii păharul durerilor și al nemilostivei morți mai tot l-au fost beut și carii, întru mii de dureri, așteptând despărțirea sufletului de trup, ș-au fost uitat de toate acelea ce trag pre om spre iubirea aceștii lumi, mulți de acești nefericiți beură din aceastea izvoară picături de mântuință și să întoarsără cu bucurie în sânul familiei sale”

¹⁵ Vezi Ursu 1962, passim.

¹⁶ Vezi Mârza, Mârza 2009, p. 405-413.

(p. 12-13). Atenț la expresivitatea zicerii, autorul nu pierde nicio clipă din vedere faptul că scrierea sa este una științifică, iar proprietățile acestui stil trebuie să fie precizia și claritatea. Pentru a reuși să transmită informația dorită cu privire la proprietățile apelor minerale și la modul în care trebuie să se întrebuințeze, el recurge atât la împrumuturi din latină sau din greacă, cât și la termeni populari, cărora le circumscrie sensurile termenilor latinești sau grecești de specialitate. De cele mai multe ori, termenii noi sunt explicați pe larg în note de subsol sau sunt glosați succint între paranteze în text, cu scopul de a realiza un text accesibil cititorilor: *temperatura* „să zice acea însușire a apelor prin care să arată întru aceleași deschilinierea în câtu-i pentru căldură sau pentru răceală. Așa, când o apă e mai caldă sau mai rece decât ceaealaltă, să zice a avea o temperatură mai caldă sau mai rece” (p. 4); *termometru* „iaste un instrument cu care să măsură căldura, de la cuvântul grecesc «căldură» și «măsură». Sânt mai multe fealiuri de aceastea instrumenturi. Unele sânt din lucruri vârtoase făcute, precum acela ce l-au aflat (i.e. «inventat») Vedgăood¹⁷ (Wedgwood) din lut și care să zice . Altele sânt cu lucruri curgătoare făcute, precum acela ce să zice la franțozi *Thermomètre centigrade*. Altul e care l-au aflat Reaumur (Reaumur), și altu care l-au aflat Farenheit (Fahrenheit), care și noi îl întrebuințăm” (p. 4-5); *perspirația* „(*perspiratio*;) iaste cea mai suptire abureală care prin pori sau găurițele cealea nevăzute ce sânt în trupul nostru întins iaste, prin care nu numai multe umezeli netrebuincioasă ies din trup, dară și piialea totdeauna are o umezală delicată prin care să ține și creaste simțirea. Această abureală, măcar nu să veade, totuși să poate dovedi. Așa, puind mâna, măcar cât de curată, pe oglindă sau altceva poleit, îndată să veade cevaș ud pe acealea trupuri (i.e. «corpuri») și arată această abureală nevăzută.” (p. 9-10); *arteria* (pl. *arteriile*) „e vână sau un canal pielos, vânjos, rătundă și care bate, cu ramuri fără număr, întins în tot trupul: aceasta primeaște sângele din inimă și îl duce în toate părțile.” (p. 11); *apoplexia* (scris grecește și glosat în paranteze prin cuvintele *catarul*, *guta*); *prețipitat* „(*praecipitatum*) iaste o aruncătură la fund în vasă în care să ține ceva curgătoriu, precum sânt drojdiile în vin” (p. 18); *gran* „(*granum*) sau grăunț iaste cea mai mică măsură la spețiiari (apothecari); într-un punct de spețerie sânt 5760 de granuri” (p. 24); *secrețiile* și *excrețiile*: „secrețiia (*secretio*) să zice acea lucrare în trupul nostru, când, din ceale ce mâncăm și bem, să aleage ce e spre ținearea trupului de o parte, și cealea ce nu sânt de folos, de alta. Când să lapadă cealea de prisos, acea lucrare să zice excreție (*excretio*) sau lăpădare” (p. 24-25); *porii* care sunt „găurițele cealea nevăzute ce sânt în trupul nostru”. La aceste neologisme adăugăm altele, care nu mai sunt explicate: *absorbție*, *conghestie*, *ipohondrie*, *melanholie*, *puls*

¹⁷ Numele proprii sunt scrise cu slove chirilice după pronunțare, iar în paranteză este dată scrierea cu litere latine, ca în limba de origine.

etc., dar nu lipsesc desigur nici termenii populari care dobândesc sensuri de specialitate: *acru* – pentru „acid”; *acrimea stomahului* – pentru „(hiper)aciditate gastrică”; *încuietură (obstipatio)* – pentru „constipație”; *oprirea lunilor la fămăi (amaenorrhoea)* – pentru „lipsa perioadelor menstruale”; *oprirea udului (stranguria)* – pentru „blocaj renal”; *patimă* – pentru „boală”; *pătimaș* – pentru „bolnav”; *puteare curățitoare (cathartica) și destupătoare (deobstruens)* – pentru „putere purificatoare și dezobstruantă”, adică „ceea ce are efect laxativ”; *trânji flegmaticoși (haemorrhoides pituitosa)* – pentru „hemoroizi congestionați”; *trup* – pentru „corp”; *umblarea sângelui* – pentru „circulația sângelui” etc.

Numărul științelor care se dezvoltă la cumpăna celor două secole și al cărturarilor preocupați de crearea unei culturi naționale și, implicit, a unei limbi literare în măsură să se constituie în suport al acestei culturi evolute este, desigur, mult mai mare decât am putut acoperi în aceste câteva pagini, unde nu am făcut decât să punem încă o dată în lumină eforturile depuse de acești oameni de cultură pentru o nouă întemeiere, de această dată, a unei limbi literare în care stilurile funcționale încep să se cristalizeze, dobândind treptat particularitățile ce le vor individualiza. Este emblematic pentru efortul despre care vorbim un loc din textul *Logicii* lui Samuil Micu, unde el spune: „Samuil Clain mult s-au ostenit până au făcut *Logica* pre limba românească”¹⁸, ceea ce înseamnă că fiecare nouă traducere a unui text științific în limba română echivala cu o nouă facere, cu o nouă zămislire, în legătură strânsă cu frământările la care traducătorii supuneau limba română pentru a găsi veșmântul cel mai potrivit, în măsură să fie pe înțelesul unui cititor cu un nivel cultural suficient de scăzut. În lipsa cunoștințelor de latină sau de greacă, limbile din care proveneau cel mai adesea termenii științifici, cititorii aveau nevoie de cuvinte pe care să le înțeleagă și tocmai de aceea traducătorii au recurs în multe rânduri la calcuri, așa cum am ilustrat în paginile anterioare. Prin toate aceste traduceri, autorii lor semnează în mod real acte prin care întemeiază limbajele științifice, tot astfel cum primele traduceri ale Bibliei în limbi vernaculare au fost „acte de întemeiere ale unor limbi literare”¹⁹.

Am vorbit aici numai despre Transilvania, dar aceasta nu înseamnă că în principatele extracarpatine nu s-a manifestat o mișcare similară de modernizare a culturii române și de perfecționare a limbii literare, chiar dacă nu a atins dimensiunile celei din Transilvania, privilegiată datorită reprezentanților Iluminismului și sporită prin nevoia imperioasă de emancipare națională a românilor ardeleni. Foloasele învățării se puteau vedea însă în toate provinciile românești.

¹⁸ Apud Blaga 1995, p. 128.

¹⁹ *Ibidem*.

Abrevieri bibliografice

- Anghelescu 1978 – Mircea Anghelescu, „Ilumiștii români și Tipografia din Buda”, în *Limbă și literatură*, 4, 1978, p. 539-545
- Baumeister 1799 – Friedrich Christian Baumeister, *Logica* (traducere Samuil Micu), Buda, 1799
- Blaga 1995 – Lucian Blaga, *Opere 12. Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, 1995
- Chindriș, Iacob 2016 – Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Petru Maior în mărturii antologice*, Cluj-Napoca, 2016
- CRV 2016 – Ioan Chindriș, Niculina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman Negoii, *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830). Recuperarea unei identități culturale*, Cluj-Napoca, 2016
- Domokos 1994 – Domokos Sámuel, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, 1994
- Gorun 1992 – Gheorghe Gorun, „Cenzorii români de la Tipografia din Buda”, în *Crisia*, XXII, 1992, p. 145-159
- Liturghier 1818 – *Liturgiile a Sfinților Ierarhi Ioan Hrisostomul, Vasilie cel Mare și Grigorie Dialog. Acum de nou îndreptate de pre ceale ellino-grecești și slaveno-rusești de însuși preaosfințitul chirio chirio Veniamin, mitropolit a toată Moldavia, prin a căruia oserdie, chieltuiala și blagoslovenie s-au tipărit întru aceștiași chip precum să văd. În zilele prealuminatului și preainălțatului nostru domn, Scarlat Calimahi-Voievod, întru al 6-lea an a domniei a 2-a a Înălțimii Sale. În Tipografia Sfintei Mitropolii a Iașului, în al 6-lea an al suirii a 2 oară în scaonul Mitropoliei, la anul de la mântuirea lumii 1818*
- Mârza, Mârza 2009 – Eva Marza, Iacob Marza, „Elemente de balneologie la polihistorul transilvănean Vasilie Popp (1789-1842)”, în Ioan Marian Țiplic, Konrad Gündisch (editori), *Sașii și concetățenii lor ardeleni. Studia in Honorem Dr. Thomas Năgler*, Alba Iulia, 2009, p. 405-413
- Oprea 1996 – Ioan Oprea, *Terminologia filozofică românească modernă*, București, 1996
- Quicherat, Daveluy f.a. – L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire latin-français, contenant tous les mots employes par les auteurs latins et les principales inscriptions latines jusqu' au VIe siècle de notre ère avec renvois aux sources des mots rares*. Revisé, corrigé et augmenté d'après les travaux les plus récents de la lexicographie latine par Émile Chatelain, Librairie Hachette, Paris, f.a.
- Toma 1983 – Elena Toma, „Limba română – factor al unității naționale în Transilvania”, în *Limbă și literatură*, nr. 2, 1983, p. 165-176
- Ursu 1962 – N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962